

Interpretácia historických máp vo výskume krajiny na príklade Bratislavy

Hrnčiarová, T.: Interpretation of Historical Maps in the Landscape Research on the Example of Bratislava City. *Životné prostredie*, 2013, 47, 1, p. 43 – 48.

Historical maps provide a lot of information about past land for the present: (1) boundary development of the city, cadaster, district, county and state formation; (2) change the names of cities, villages, streams, mountains, roads, streets and town parts; (3) use of language (the transition from Latin to German, Hungarian and Slovak language later on), their use reflects the political situation in the territory; (4) routing roads, fords, bridges and railways first; (5) change meandering streams, migration flows and disappearance of arms; (6) construction of the first flood-protection dams and flood flows regulations; (7) land use, its structure and total changes; (8) ownership relations; (9) historical development of cartographic mapping of the landscape etc. All this information is found on old maps, plans and thematic maps and can be used in the landscape research.

Key words: interpretation of historical maps and plans, military mapping, utilization in the landscape research

Historické mapy, ktoré poskytujú dostatočne verný obraz z územia Slovenska, možno datovať už od prvej tretiny 18. storočia. Mapy podliehali dobovému vývoju, kartografické metódy sa postupne zdokonaľovali a tak sa mohla krajina presnejšie zachytiť. Historické mapy nie sú len pútavé obrázky, ale poskytujú množstvo informácií o krajine z minulosti: (1) o vývoji hraníc mesta, katastra, okresu, stolice a štátneho útvaru; (2) o zmene názvov miest, obcí, tokov, pohorí, chotárov, ciest, ale aj ulíc a mestských častí; (3) o používaní jazykov (prechod z latinského na nemecký, maďarský a neskôr na slovenský jazyk) odzrkadľujúcom politickú situáciu na danom území; (4) o trasovaní hradských ciest, brodov, mostov a prvých železníc; (5) o zmenách meandrovania ramennej sústavy a jej zanikani, presune hlavných tokov; (6) o stavbe prvých protipovodňových hrádzí a prvých regulácií tokov; (7) o využití krajiny, jej štruktúre a celkových zmenách na danom území; (8) o vlastníckych vzťahoch; (9) o historickom vývoji kartografického mapovania krajiny a pod. Všetky tieto informácie nachádzame na starých mapách, plánoch i tematických mapách (napr. vodohospodárskych, geologických, botanických, hospodárskych, poľnohospodárskych, demografických a i.).

Neodmysliteľnou súčasťou hodnotenia vývoja krajiny sú popri historických mapách staré veduty, maľby a neskôr aj prvé fotografie z konca 19. storočia, ktoré dobovo zachytávajú vtedajšiu krajinu. K nim neodmysliteľne patria aj encyklopédie, lexikóny, historické, prírodopisné a vlastivedné diela, ktoré poskytujú ďalšie informácie o vtedajšej krajine, napr. údaje o výstavbe šľachtických palácov a záhrad, významných meštiačkových domov, tovární či trasovaní mostov, ciest a železníc. Sú podkladom presnejšieho datovania rozširovania sa častí mesta, vzniku ulíc a pod.

V predkladanom príspevku sme interpretovali niektoré historické skutočnosti, ktoré možno využiť

pri výskume krajiny a sú prezentované na príklade Bratislavy. Z podrobného hodnotenia bude vynechaný vývoj zmien využitia krajiny za rôzne časové obdobia, ktorému bolo venované napr. číslo 1/2012 časopisu *Životné prostredie* (Michaeli a kol., 2012; Jančovič, Petrovič, 2012 a i.).

Vývoj hraníc územnosprávneho členenia Bratislavy

Jednou z významných informácií získaných zo starých máp sú podklady o vývoji územnosprávneho členenia. Administratívnymi obvody, ustálenými už v stredoveku, boli v Uhorsku, a teda aj na území Slovenska, historické stolice (Majtán, 1972). Bratislava s príslušnými obcami patrila do dvoch stolíc: Bratislavskej (*Comitatus Posoniensis, Pressburger Gespanschaft, Posony vármegye, Prešporská stolica*) a Mošonskej stolice.

Podľa mapy Jána Lipského (*Mappa generalis regni Hungariae...*) mala Bratislavská stolica v roku 1806 rozlohu 82,7 štvorcovej zemepisnej míle, t. j. 4 551 km² (Žudel, 1984). Územie stolice sa členilo na 4 slúžnovské okresy. Bratislava patrila do Prvého slúžnovského okresu (*Processus primus*). Po roku 1849 stolice zanikli a nahradili ich župy, ktoré nadväzovali na stolice s určitými zmenami. Tri obce na pravom brehu Dunaja, ktoré sú dnes súčasťou Bratislavy – Jarovce, Rusovce a Čunovo (okrem Petržalky), dlhodobo patrili do Mošonskej župy. V roku 1860 bolo na území Slovenska 18 žúp (Žudel, 1984). Župné zriadenie pretrvalo ešte aj v prvých rokoch Československej republiky v období 1918 – 1922. Územie Slovenska sa členilo na 16 stolíc so 4 municipálnymi mestami. Bratislavská župa sa zachovala. Obce patriace do Mošonskej župy (Jarovce, Rusovce a Čunovo) neboli ešte súčasťou Slovenska a teda ani Československa. Župy sa ďalej členili na 95 slúžnovských okresov a 30 miest so zriadeným magistrátom (Majtán, 1972). Uhorské župy so slúžnovskými

úradmi boli zrušené až k 1. januáru 1923 a nahradili ich veľžupy s okresnými úradmi. Bratislavská veľžupa sa úradne volala Župa XV. Bratislavská. Ukážka historického územnosprávneho členenia Bratislavskej župy z roku 1869 spolu so súčasným členením je na obr. 1.

Z historických máp získavame informácie aj o územnosprávnom členení Bratislavy na mestské obvody/časti. Napríklad už z mapy z roku 1816 od A. Schüttzenhoffera sa dozvedáme, že sa mesto Bratislava členilo na 5 častí: (1) vnútorné mesto (*Orthographia L. R: Civitatis Posoniensis internae*) s označením 4 brán; (2) vonkajšie mesto (*Suburbia*); (3) hrad (*Arx*); (4) Pálffyovské panstvo – Zucker Mantl a terasy pod hradom (*Subarcensia Iuris E. Familiae Palffyanae*); (5) Blumentál – dnešná časť v okolí Krížnej a Miletičovej ulice (*Blumenthal ad L. R: Civitatem pertinens*). Na pláne z roku 1882 od J. Laubnera je tiež uvedené rozdelenie mesta na 5 mestských obvodov (Kartous, 1972): (1) Óváros – Altstadt; (2) Nándorváros – Ferdinandstadt; (3) Józsefváros – Josefstadt; (4) Terézváros – Theresienstadt; (5) Újváros – Neustadt. Vývoj mesta pokračoval a v súčasnosti sa delí na 17 mestských častí, 20 katastrálnych území a 5 okresov (obr. 1).

Vývoj názvov mestských a chotárnych častí Bratislavy

Najstaršie systematické mapovanie Slovenska sa datuje do obdobia prvého vojenského mapovania Rakúsko-Uhorska. Okrem interpretácie zmien využitia krajiny podľa týchto vojenských máp, poskytujú vhodné informácie o zmene názvu, napr. obcí – dnes mestských častí Bratislavy (tab. 1). Súčasná Bratislava sa nachádza na 5 mapových listoch prvého vojenského mapovania. Názvy vtedy samostatných obcí boli dvojjazyčné, príp. až trojjazyčné, ako prvý bol uvedený názov v nemeckom jazyku, potom v maďarskom.

Ani ručne kreslené farebné mapy z druhého vojenského mapovania neboli určené pre verejnosť. Územie dnešných mestských častí Bratislavy sa vyskytuje na 4 mapových listoch, pričom jeden mapový list sa pravdepodobne nezachoval. Pre štúdium krajiny Bratislavy má nesmiernu hodnotu. Ide približne o územie mestských častí Staré Mesto, Nové Mesto, Ružinov, Podunajské Biskupice, Vrakuňa, Petržalka, Jarovce a Rusovce (teda podstatná časť dnešnej Bratislavy). Názvy obcí prevažujú v nemeckom jazyku (tab. 1).

Územie Bratislavy sa na mapách tretieho vojenského mapovania Rakúsko-Uhorska nachádza na liste 13-XVI. Od roku 1917 sa zaviedlo nové číslovanie s označením listu pre Bratislavu 4758. Prevažovali názvy mestských častí v nemeckom jazyku, ostatné varianty sa uvádzali v zátvorke – maďarský názov a niekde sa vyskytol už aj názov v slovenskej podobe (tab. 1).

Na doplnenie vývoja názvov obcí, ktoré dnes tvoria prevažne jednotlivé mestské časti Bratislavy, sú v tab. 1 uvedené ešte ďalšie názvy z troch podkladov: (1) Mikovíniho mapa Bratislavskej stolice (*Mappa comitatus Posoniensis ...*) z roku 1735, ktorá bola súčasťou Belovho encyklopedického diela Historické a zemepisné

vedomosti o novom Uhorsku ... (*Notitia Hungariae novae historico geographica ...*); (2) Lacyho 12-listová mapa Uhorska (*Mappa geographica novissima regni Hungariae ...*) z roku 1769; (3) prvý lexikón z roku 1773, kde bol publikovaný súpis obcí z celého územia Slovenska (*Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum 1773*, Budapest 1920, In: Majtán, 1972).

Názvy honov a chotárov sa zachovali na chotárnych a katastrálnych mapách, preberali sa z generácie na generáciu. Popri starých nemeckých a maďarských pomenovaniach sa zachovali aj staré topografické názvy lesov, záhrad a polí už zväčša v slovenskej podobe. Napríklad na mape Geografická mapa bratislavských lesov a celého územia lamačského ... (*Mapa Geographica Silvas Posoniensis et Totum Territorium Lamácsiense ...*) od A. E. Fritscha z roku 1768 nachádzame tieto topografické názvy vyjadrené miestnym dialektom (Faust, ed., 1933):

- severozápadne od Bratislavy nad obcou Lamač – Grunty, Na Tri Rady, Rakity, Hrubé Luky, Na Jamach, Na Nemcoch, Na Popowi Husy, Na Stare Zahrade, Z wlky;
- severne a severovýchodne od Bratislavy – Haj, Lišiczy wrch, Boží haj alias Porubaný haj, Cerowisko, Prestredny wrch, Pisany Kamen, Rovnice, Treti Swach, Zlata Hora, Cerowe DREWISKO, Pohankowa cesta, Wallis Trety Swah, Jezweczi Wrch, Pereczy Wrch, Krupi Wrch, Krupi Jareg, Haziczowa Draha, Dri Pahrky, Židiny, Na Dračicze, Zelená Hora, Nowa Studňa, Hruby Drinowecz, Prostrredný oder mitter Swah, Siczowina, Sparicska, Baranek, Belacsy Wrch.

Slovenský pôvod chotárnych názvov nachádzame aj na katastrálnych mapách, napr. na katastrálnej mape *Dévén-Ujfalu* (Devínskej Novej Vsi) z roku 1850 sú názvy, z ktorých mnohé sa používajú dodnes: *Male Dyili, Hrube Dyili, Panszke Dyili, Blizne Topolitye, Mlaka, Male Breszty, Blizsne Jalsowcze, Za Majirem, Dubrawcsicze* a i.

Presun hlavného toku Dunaja v Bratislave

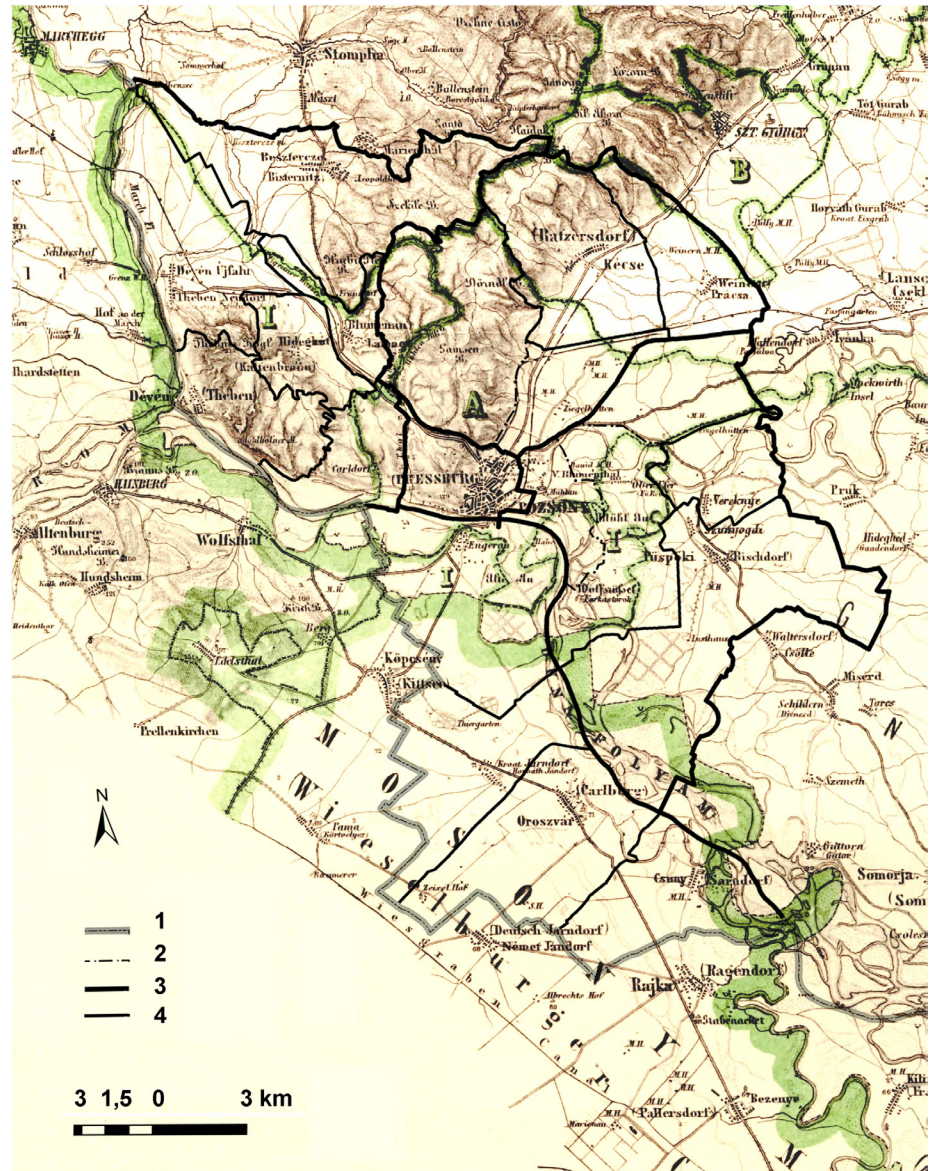
Pozoruhodné je sledovať na historických mapách presúvanie hlavného toku Dunaja z oblasti Pečnianskeho ramena do oblasti Podhradia. Na mape A. E. Fritscha z roku 1753 (*Mappa geographica partis insulae Engerau ad Posonium...*) je zachytený hlavný tok Dunaja (*Danubius Magnus*), ktorý smeroval cez dnešné slepé Pečnianske rameno a dnešný hlavný tok Dunaja bol vtedy vedľajším ramenom (*Ramus Minor*). Dvanásťlistová mapa z roku 1769 známa pod názvom Lacyho mapa (bola vypracovaná na jeho príkaz, ale autorom bol I. Müller, In: Pravda, 2003) nezaznamenáva veľké rozdiely medzi terajším hlavným tokom Dunaja a jeho Pečnianskym ramenom. Možno usudzovať, že už v tomto období dochádzalo k postupnému presunu hlavného toku Dunaja z oblasti Pečne do dnešného hlavného koryta pri Zuckermantli (v Podhradí). Niektoré mapy môžu podať skreslené informácie. Napríklad na mape z roku 1816 od A. Schüttzenhoffera (*Specialis mappa geographica territorii Posoniensis partim ad excelsam familiam Palfyanam*

partim vero ad liberam regionemque civitatem), ktorá vychádza zo spomínanej Fritschovej mapy z roku 1753, bol hlavný tok Dunaja (*Danubius Capitalis*) mimo svojho dnešného toku. Zaujímavé je, že na mape *Pósony Vármege (Comitatus Posoniensis)* z roku 1811 tečie hlavný tok Dunaja už vo svojom koryte pri Zuckermändli, pričom v roku 1816 ešte tak nie je zakreslený, nakoľko došlo k prebratíu Fritschovej mapy. Presun toku Dunaja potvrdzuje aj mapa *Karte des Donau Stroms in der Löblichen Preszburger Gespannschaft von der Ostereichischen Gränze bis an die der Raaber Gespannschaft vom Jahre 1819 in III. Sectionen* (Mapa dunajského toku na území slávnej Bratislavskej stolice od hraníc s Rakúskom až po hranice Rábskej/Györskej stolice z roku 1819). Na túto skutočnosť poukazuje aj Pišút (2005), ktorý datuje presun hlavného toku Dunaja z oblasti Pečne pri Viedenskej ceste do vedľajšieho ramena v Podhradí na obdobie 1774 – 1779.

Historická krajina Bratislavy

Dobový obraz krajiny Bratislavy, okrem historických máp, poskytujú aj veduty a neskôr prvé fotografie z konca 19. storočia. V tom čase bola Bratislava, vlastne Prešporok, malé mesto. Do konca 18. storočia Bratislava nemala viac ako 30 000 obyvateľov a v 80. rokoch 19. storočia nedosahovala ani 50 000 obyvateľov (Faust, ed., 1933). Postupne sa mesto začalo rozrastať aj za hradby vnútorného mesta. Menila sa ramenná sústava a tok Dunaja v dôsledku záplav, ukladania riečnych sedimentov alebo regulačných opatrení. Postupne sa modifikovala aj okolitá krajina, napr. v roku 1715 mala Bratislava cca 550 ha viníc a v roku 1720 cca 580 ha, Rača v tom istom období 55, neskôr 75 ha, Vajnory 40 a 53 ha a Devín mal cca 83 ha (Kartous, 1972).

V rokoch 1715 – 1720 existovali, okrem vnútorného mesta, nasledovné ulice (Špiesz, 1987): Kozia (najmenšia ulica, kde bolo asi 14 domov), Hurbanovo námestie

Obr. 1. Pozsony-megye (Pressburger Comitat) – mapa Bratislavskej župy z roku 1869 (výrez mapy doplnený o súčasné územnosprávne členenie Bratislavy). Zdroj: Herausgegeben vom kais. u. kön. militärisch geographischen Institute in Wien

Vysvetlivky: 1 – štátna hranica, 2 – katastrálna hranica, 3 – okresná hranica, 4 – spoločná hranica mestskej časti s katastrálnou hranicou

a časť Suchého mýta (spolu mali 41 domov), Panenská (36 domov), Vydrická (55), Vysoká (47), Obchodná (*Schöndorfská ulica* bola najdlhšia so 70 domami), Špitálska (61), Nová (64 domov; časť Židovskej – rovnobežná od Dómu po Kapucínsku) a Dunajská ulica (51). Nárast mesta v 18. storočí spôsobil vytvorenie novej štvrte Blumentál. Dnes ju tvoria ulice (Špiesz, 1987): Záhradnícka, Legionárska, Šancová, Štefánikova (*Märzel gasse*), Kolárovo námestie a Mickiewiczova ulica (Dolná krížna), kde v roku 1769 žilo 7 835 obyvateľov v 457 domoch. V meste za hradbami v roku 1765 bolo 308 domov. Na konci 18. storočia sa mesto rozprestieralo na západe po okraj kameňolomu (po dnešný tunel pod hradným vrchom), po židovský cintorín pri Dunaji. V Podhradí

Tab. 1. Historický vývoj názvoslovía obcí/mestských častí Bratislavy

Názov (MESTA, obcí/mestských častí, príp. bývalých obcí)	Mikovíniho mapa Bratislavskej stolice (1735)	Lacyho mapa (1769)	Lexikón – súpis obcí (1773)	Prvé vojenské mapovanie (1763 – 1785)	Druhé vojenské mapovanie (1806 – 1869)	Tretie vojenské mapovanie (1869 – 1887)
BRATISLAVA	Posony, Presburg	Presburg, Posony ¹	Posonium, Posony, Presburg, Pressporek	Presburg, Posony	Presburg	Pressburg, Pozsony
Podunajské Biskupice:	Püspöki, Pischdorff	Püspöki ²	Püspöki, Pischdorff	Pischdorf, Püspökj	?	Bischdorf, Püspöki, Biskupice
<i>Komárov</i>	Sunyegdi, Mukendorff	Szunyogdi ³	Szunyogdi, Mukendorff	Mukendorf, Szunyogdj	?	Muckendorf, Szunyogdi
Ružinov:*						
<i>Prievoz</i>	Fö Rév	Oberuver, Fö-rev ³	Feö-Rév, Ober Uffer	Ober Ufer, Fö Rév	?	Oberufer, Förev
Vrakuňa	Vereknye, Frakendorff	Vereknye ³	Vereknye, Fragendorf	Frattendorf, Wereknije	?	Fragendorf, Frattendorf, Vereknye
Nové Mesto*						
Rača	Rétse, Ratischdorff	Racisdorf ²	Récse, Ratzischdorf, Raczissdorff	Raatzensdorf, Rétse, Rátschdorf	Ratzersdorf	Ratzersdorf, Récse
Vajnory	Prátsa	Pratsa ³	Pracsa, Weinar, Wajnor	Wainern, Pracsa v. Szölös	Weinern	Weinern, Prácsa, Vajnor
Devín	Déveny	Divin, Tebri ²	Divinum, Dévén, Theeben, Teeben	Theben, Divén	Theben	Theben, Dévéný
Devínska Nová Ves	Ujfalu, Neudorff	Neudorf ³	Divin-Uj-Falu, Dévén-Uj-Falu, Theeben-Neüdorf, Nowa Wass	Neudorf	Neudorf	Theben Neudorf, Dévéný Ujfalu
Dúbravka	Hidekut	Hidegkut ³	Hidegkút, Hidegkut, Kaltenburg, Dubrawka	Kaltenbrunn, Hideg Küth	Kaltenbrunn	Kaltenbrunn, Hidegkút, Dubravka
Karlova Ves			Karlsdorf	Carlsdorf	?	Karlsdorf, Károlyfalu
Lamač	Lamats	Lamac ²	Lamac, Blamenau, Lamacž	Blumenau, Lamács	Blumenau	Blumenau, Lamács
Záhorská Bystrica	Beszterniz	Besztercze ²	Besztercze, Bisternitz, Bisticze	Besterce	Wisternitz	Bisterniiz, Beszterce
Petržalka	Engerau	Engerau ³	Engerau	Enger Au	?	Engerau
Čunovo	Csun dorff	Csundorf ³	Csunn, Sandorff	Csun, Sandorf	Sarndorf, Csuny	Sarndorf
Jarovce	Horvat Jándorf	Horvat Jandorf ³	Horváth-Jándorf, Krabatisch-Jandorf	Horvath oder Croatisch Jándorf	?	Croatisch-Jahrdorf
Rusovce	Orószvár, Carlbürg	Oroszvar, Carlbürg ²	Oroszvár, Kadlbürg	Carlbürg, Oroszvár	?	Karlbürg

Vysvetlivky: Označenie obcí: ¹ – slobodné kráľovské mesto, ² – výsadné mesto (oppida), ³ – dedina (pagi); Názov mestských častí/obcí: ? – mapa sa nezachovala, * – na zvolených mapách sa názov nevykytuje

bola hlavnou ulicou Žižkova ulica (*Zuckermandel gasse*). Časť mesta medzi 2 mostmi (Mostom SNP a Starým mostom) bola pomenovaná *Neustift* (Špiesz, 1987). V tejto časti vznikli veľké budovy – kasáreň, mestská sýpka, divadlo, kláštor, aj kostol a na konci pri Starom moste bol bitúnok. Mesto končilo Šafárikovým námestím. Ondrejský cintorín tvoril hranicu na východe, kde

sa blízko neho na Lazaretskej ulici nachádzal cintorín sv. Jozefa, ktorý už dávnejšie neexistuje. Povyše maďarského gymnázia na Dunajskej ulici sa nachádzala Dunajská mestská brána. Na konci Špitálskej ulice bola ďalšia mestská brána, od ktorej začínala spomínaná nová mestská štvrť Blumentál. Na severe to bola Štefánikova ulica, ktorá v 18. storočí mala len nižšie

domy, ako sú dnes. Na východ od tejto ulice, za dvomi rozsiahlymi palácami, sa nachádzal voľný priestor *fürsnál* (*Fürstenalle*). Severozápad mesta končil Palisádami a cez Koziu bránu (koniec Kozej ulice) sa vstupovalo do vinohradov. V tejto časti bol pozoruhodný ešte palác Pálffyovcov so záhradou (v oblasti dnešnej Svoradovej ulice). Nad hradom sa rozprestierali už len vinohrady. Mesto (medzi Dunajskou, Špitálskou, Obchodnou až po Koziu bránu) malo cca 558 800 štvorcových siah, t. j. 1,92 km² (Špiesz, 1987).

Tento obraz krajiny Bratislavy možno vykresliť nielen z historických (písomných) dokumentov, ale predovšetkým z historických máp, ktoré poskytujú viaceré možnosti ich interpretácie, napr. rozširovanie zastavaného územia, pestovanie poľných kultúr, výstavba cestnej a železničnej siete, zmeny využitia krajiny a pod.

V roku 1765 vyšiel podrobný pôdorysný plán Bratislavy *Grund=Ris Der Königl. Freyen Stadt Presburg* (Pôdorys kráľovského slobodného mesta Prešporok) od *Michaela Marquarta* s názvami kostolov, kláštorov, brán, ulíc a domov zakreslenými vo vnútornom a vonkajšom meste. Legendu tvoria názvy stavebných objektov, ulíc a námestí: *Explicatio in der Stadt* (vo vnútornom meste) a *Explicatio in denen Vorsted* (vonkajšie mesto – predmestie). V legende sú domové parcely vo vnútornom meste a ulice na predmestí označené číslami 1 – 206 s uvedením majiteľov domov; stavebné objekty a polohopisné údaje sú usporiadané abecedne (podľa veľkých a malých písmen). Zástavba vo vnútornom meste je zakreslená ako dom s dvorom – členenie po parcelách a spolu tvoria jeden objekt. Farebné rozlíšenie stavieb na mape je nasledovné (Hudáková, 1988a): *svetločervená farba* znázorňuje mestské budovy, *tmavočervená* erárne domy, zastavané uličné bloky a hrad, *žltá* domy šľachticov a mešťanov, *šedomodrá* kostoly a kláštory, *šedofialová* kanonické domy, domy mníchov, arcibiskupský palác, evanjelický kostol, sklad soli na dunajskom nábřeží, synagógu, mestskú bránu na Suchom mýte, *šedá farba* zachytávala ďalšie budovy za hranicou opevneného mesta. Vo vnútornom meste bolo 5 kostolov, 3 kaplnky a 5 kláštorov. Hradby okolo vnútorného mesta boli v rokoch 1775 – 1778 zbúrané. Mimo vnútorného mesta bolo 6 kláštorov, 10 katolíckych kostolov, 1 evanjelická modlitebňa a 1 židovská synagóga (Hudáková, 1988a). Na predmestí (v Podhradí a Zuckermantli) je zástavba vykreslená ako kompaktný uličný celok (spolu všetky domy a dvory), rozčlenený len ulicami a námestiami bez delenia parciel. Severovýchodne a južne od vnútorného mesta nie je zástavba vôbec členená (Hudáková, 1988a). Vinice sa rozprestierali na výbežkoch Malých Karpát severozápadne až západne od hradu. Vo východnej a južnej časti boli záhrady. Na mape vynikajú okrasné šľachtické, kláštorne a iné záhrady, ktoré sú veľmi precízne zakreslené. Reliéf je zakreslený šrafami. Dunaj má názov *Donnau Fluss* a ostrovy ležiace na pravej strane Dunaja: *Beccen* a *Bruck Aielein*.

Z roku 1820 je plán Bratislavy *Situations-Plan der kön. Frey- u. Krönungs-Stadt Pressburg in Pressburger Meridian geometrisch aufgenommen u. gezeichnet von Johann Leopold*

Neyder ausgetretenen Lieutenants des Inf. Rgmts Bianchi 1820 (Situačný plán kráľovského, slobodného a korunovačného mesta Bratislavy na základe bratislavského poludníka podľa Mikovíniho zameral a nakreslil Johann Leopold Neyder, bývalý dôstojník pechotného regimentu Bianchiho) od *Johanna Leopolda Neydera* so zobrazením bratislavského poludníka. V ľavom hornom rohu je vtedajšia podoba hradu a v ľavom dolnom okraji je plán Bratislavy z roku 1760. Priamo na mape je opis ulíc, námestí, extravilánu, dunajských ramien a pod. Na mape je zakreslený hrad s bývalými poddanskými osadami Podhradím a Zuckermantlom. Mesto bolo ohraničené približne ulicami Štefánikovou (*März zel Gasse*) a Šancovou a na východe končilo Záhradníckou ulicou (*Holler Gasse*) a na Mlynských nivách (*Felber Gasse*). Vinice zasahovali priamo po okraj mesta, prechádzali cez Palisády (pozdĺž Štefánikovej ulice) a zaberali priestor nad Šancovou ulicou (dnešná železničná stanica a Račianske mýto).

Na pláne z roku 1820 je dominantných niekoľko rozsiahlych záhrad a parkov so šľachtickými palácami (Špiesz, 1987):

- Pálffyho palác so štýlovo upravenou záhradou (*Fürst Pálffy Garten* – Záhrada kniežata Pálffyho) – postavenou v druhej štvrtine 17. storočia v okolí Zámockej, Kapucínskej (*Lichtensteig*), Zochovej ulice a Palisád, dnes je zachovaná len nepatrná časť;
- komplex Grassalchovichovho paláca (*Fürst Grassalkovics*) – postavený v 60. rokoch 18. storočia, dnešný Prezidentský palác;
- letný arcibiskupský palác s rozsiahlymi záhradami (*Fürst Primas Garten* – Záhrada uhorského primasa) – vznikol už v 17. storočí, dnes sídlo Úradu vlády SR;
- palác na dnešnej Špitálskej ulici (*Neu Gasse* – *Spital Gasse*) so záhradou (dnes Medická záhrada) – postavený v roku 1770, záhrada je zachytená vo vernej architektonicko-umeleckej podobe s jazdiarňou;
- záhrady vytvorené na záhradných terasách pod hradom;
- park na Hviezdoslavovom námestí (*Promenade*);
- *Sternallee* – hviezdicová aleja v Sade Janka Kráľa (*Bürger Au oder Brücken Au* – Meštianske alebo Mostné nivy) na pravom brehu Dunaja. Park bol založený ako jeden z prvých verejných mestských parkov v strednej Európe, jeho vznik sa datuje na koniec 80. rokov 18. storočia;
- Wesselényovská záhrada – nachádzala sa medzi ulicami Dunajskou a Špitálskou, zanikla v roku 1836;
- Erdödyovská záhrada – vznikla na rozhraní 17. a 18. storočia, nachádzala sa v oblasti Lermontovovej, Kuzmányho a Tolstého ulice, zanikla pred rokom 1914;
- Esterházyovská záhrada – ležala v priestore dnešného Amerického námestia a i.

Na komplex Medickej záhrady nadväzuje Ondrejský cintorín, založený v roku 1784, ktorý tvoril východnú hranicu mesta (zhruba po dnešnú Karadžičovu

ulicu, ktorá v tom čase ešte neexistovala). Na mape je zakreslené Rusovské (*Karlsburger Arm*) a Novozámocké (*Neuhäusler Arm*) rameno, medzi týmto ramenom a tokom Dunaja sa rozprestierali Mlynské nivy (*Mühl Au*), periodicky zaplavované územia. Cintoríny sa nachádzali mimo mesta: dva cintoríny pri Račianskom mýte smerom von z mesta pozdĺž Račianskej ulice boli v 60. rokoch 20. storočia zrušené; Ondrejský cintorín a cintorín pri Kozej bráne v súčasnosti tvoria významnú mestskú vegetáciu. Vojenský cintorín (vybudovaný v roku 1780) bol na Miletičovej ulici, medzi Záhradníckou ulicou a Trnavskou cestou. V rokoch 1904 – 1916 bol zlikvidovaný Starý Ondrejský cintorín v súvislosti s vytvorením Heydukovej ulice (Hudáková, 1988b). Židovský cintorín bol lokalizovaný na Židovskej ulici (*Juden Gasse*) pri tuneli. Polia a záhrady sa nachádzali na juho-východnej a východnej časti mesta. Námestia sa využívali ako trhy na predaj rozličného tovaru (Hudáková, 1988b): slepačí a zelený trh na dolnom konci Námestia SNP (*Grünermarktplatz*); chlebový trh pred Starou tržnicou; kelový trh na Hurbanovom námestí (*Kohlmarkt*); obilný trh na Kollárovom námestí (*Fruchtplatz*); senný trh na Námestí 1. mája (*Heumarkt*); uhoľný trh na Hrdzovom námestí; dobytčí trh na mieste Novej tržnice.

Na Neyderovej mape Bratislavy boli odlišnými farbami a symbolmi vyjadrené rôzne objekty a spôsoby využitia. Boli použité odlišné šírky na vyznačenie ulíc a ciest, mnohé majú svoje pomenovanie. Zastavané miesta sú vyznačené červenou farbou: svetločervenou pre erárne, sakrálné a mestské stavby, tmavočervenou pre budovy mešťanov a šľachticov a ostatné stavby (Hudáková, 1988b). Podrobne sú zaznačené aj dvory. Zelenú farbu použil na polia, lúky a záhrady, hnedú na vinice so značkou. Značkami boli zakreslené aj poľnohospodárske kultúry, stromy (aleje), cintoríny, cesty. Pozemky sú vyznačené čiernou líniou. Nerovnosti reliéfu sú zakreslené spádovými šrafami v čiernej farbe.

Na mape Bratislavy z roku 1820 nachádzame okrem názvov ulíc aj čísla domov. Kráľovská miestodržiteľská rada v Uhorsku vydala v roku 1802 nariadenie o kompletnom súpise a číslovaní domov (Hudáková, 1988b). Nové číslovanie sa malo začínať na Hlavnom námestí (*Hauptplatz*), na rozdiel od stredovekého chápania – od mestského farského kostola pri Dóme. Na mape je očíslovaných 1 386 objektov. Číslo 1 patrilo radnici a posledné číslo sa nachádzalo vo východnej časti mesta v blízkosti Miletičovej a Záhradníckej ulice. Číslovanie chýba na domoch v Podhradí a Zuckermantli, ktoré patrili do roku 1850 hradnému panstvu Pálffyovcov (Hudáková, 1988b). Niekde čísla chýbajú, budovy majú prípadne len názov, alebo neboli ani na mnohých domových parcelách. Neyderov plán mesta spadá do obdobia druhého vojenského mapovania a je prvým kartografickým dielom s novým číslovaním budov. Názvy ulíc a objektov sú v nemeckom jazyku. V pravom dolnom rohu sa nachádzajú údaje o viničných parcelách a ich vlastníctve v maďarskom jazyku (*Birtokosok nevei*), ktoré sú už z konca 19. storočia. Vlastnícke údaje na mape sú neúplné, z čísla parciel 1 – 433 sú kompletne

len pri číslach 1 – 19, 28 – 57 a 93 – 142. Pravdepodobne z tohto obdobia pochádza aj názov Dunaja v maďarčine (*Duna folyó*).

* * *

Historické kartografické diela predstavujú unikátne dedičstvo, pretože zaznamenávajú históriu krajiny po dlhé stáročia. Sú uložené v archívoch a múzeách, často bez možnosti nazretia na ne, príp. získania ich reprodukcie. Málokto z nás si uvedomuje, že aj mapy majú svoju históriu, mnohé z nich posiloh neblahý osud a navždy sa stratili. O ich existencii sa dozvedáme len z iných dokumentov.

Staré kartografické diela sa zachovali v rôznej kvalite a prinášajú nám informácie o historickej krajine, ktoré v takom rozsahu nemôže zachytiť žiadne iné dielo. Prednosťou máp je vizuálne usporiadanie objektov. Preto využitie týchto diel je nevyhnutné aj pre súčasný výskum krajiny.

Príspevok vznikol ako výstup vedeckého projektu 2/0120/12 Hodnotenie kvality životného prostredia vidieckych sídel v rámci Vedeckej grantovej agentúry MŠVVŠ SR a SAV.

Literatúra

- Faust, O. (ed.): Zo starých zápisníc mesta Bratislavy. Bratislava: Vedecké ústavy mesta Bratislavy, 1933, 294 s.
- Hudáková, H.: Bratislava, mapa z roku 1765. Marquartov plán Bratislavy z roku 1765. Bratislava: Slovenská kartografia, 1988a, 16 s.
- Hudáková, H.: Bratislava, mapa z roku 1820. Neyderov plán Bratislavy z roku 1820. Bratislava: Slovenská kartografia, 1988b, 20 s.
- Jančovič, P., Petrovič, F.: Trendy vývoja kultúrnej krajiny medzi mestami Piešťany a Hlohovec. *Životné prostredie*, 2012, 46, 1, s. 34 – 37.
- Kartous, P.: Bratislavské mestské mapy a plány. Spisy Mestského múzea v Bratislave, ročenka 1971, zväzok 7. Martin: Vydavateľstvo Osveta, n. p., 1972, s. 183 – 216.
- Majtán, M.: Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1972, 672 s.
- Michaeli, E. a kol.: Zmeny využitia krajiny na príklade katastrálnych území Hlinné, Vyšný Žipov a Zlatník. *Životné prostredie*, 2012, 46, 1, s. 16 – 22.
- Pišút, P.: Príspevok historických máp k rekonštrukcii vývoja koryta Dunaja na uhorsko-rakúskej hranici (16. – 19. storočie). In: Pravda, J. (ed.): Historické mapy. Recenzovaný zborník príspevkov z vedeckej konferencie. Bratislava: Kartografická spoločnosť SR a Geografický ústav SAV, 2005, s. 167 – 181.
- Pravda, J.: Stručný lexikón kartografie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2003, 326 s.
- Špiesz, A.: Bratislava v 18. storočí. Bratislava: Tatran, 1987, 240 s.
- Žudel, J.: Stolice na Slovensku. Bratislava: Obzor, 1984, 204 s.

Prof. RNDr. Tatiana Hrnčiarová, CSc.,

tatiana.hrnciarova@savba.sk

Ústav krajinej ekológie SAV, Štefánikova 3, P. O. Box 254, 814 99 Bratislava